
Я.Ю. ГОЛОБОРОДЬКО

АЛЬТЕР-ПРОСТОРИ ТУМАСА ТРАНСТРЬОМЕРА

Хоча літературу ніколи, якщо не помиляюся, не зараховували до вельми «точних» сфер, проте це зовсім не означає, що не існує індикаторів з достатнім ступенем точності, які вимірюють реальний стан справ у конкретному національному літпроцесі. З-поміж цих індикаторів варто виділити такий — можливість називання письменником подій, тенденцій і явищ, що стаються й розвиваються довкола, їхніми достеменними іменами. Це називання зазвичай пов'язане з виявами гранично предметного і відвертого погляду на світ, яким би особистісним (себто внутрішньопрямованим) або соціопульсуючим (цебто зовнішньоцентричним) цей погляд не був. Це називання і є, власне, однією з форм письменницької, а ширше — художницької свободи, коли слова не спрощують і не маскують проблему, а рельєфно й концентровано окреслюють, формулюють і виражають її.

Культура називання речей їхніми справжніми іменами супроводжує весь мисленевий шлях Тумаса Транстрьомера — одного з найвпливовіших скандинавських поетів ХХ — початку ХХІ ст. Його судження, висловлювання окреслюють контури гострих, ба навіть болючих проблем, у яких індивідуально-психологічне начало стикається із соціумно-ментальним. Серед них — статус літературної особистості залежно від міри її успішності. Транстрьомер не лише не знімає напруженість цієї проблеми, навпаки — підсилює різкість її звучання. «Ставлення до письменників у Швеції, можливо, як і в Нідерландах, двояке, — розмірковує він. — Якщо ти став знаменитим, тебе вважають дуже авторитетною людиною. Якщо потерпів фіаско, то несподівано стаєш загальним сміховиськом».

Ще одна проблема, в окресленні якої він робить усе вербально можливе, щоб тільки не обійти, не уникнути її гострих кутів, — це складність взаємин з письменниками своєї генерації. Тут один життєво-літературний досвід вступає в невидимий, проте майже фізично відчутний конфлікт з іншим таким досвідом — і не лише згармонізувати ці різні досвіди, а навіть примирити їх не вдається.

«Дехто з тих, з ким я починав, зовсім перестали писати. Інші стали не надто популярними письменниками, — говорить Транстрьомер і просувається вглиб нюансів і тонкощів проблеми. — А я більшою чи меншою мірою прославився — і це, безумовно, погано впливає на стосунки. Себто коли ми спілкуємося як людина з людиною — нічого страшного, але як тільки мова заходить про літературу, воскресити ту прекрасну ситуацію, в якій ми всі були рівними, щедрими й сповненими сподівань, стає майже неможливо». Уважно-об'єктивний погляд на те, що відбувається в тобі, з тобою і навколо тебе, зорова культура, позбавлена пріоритетів міфологізації та демонізації, надають художнику (та й не тільки йому) можливості максимально точного орієнтування в почуттєво-мисленевих координатах сьогодення. А це спочатку начебто ненав'язливо й непомітно, проте врешті-решт присутньо підвищує якість життєвих здобутків, про що й нагадують доля і вербально-мисленеві пріоритети поета, про якого тривалий час писали, що він лауреат усіх престижних скандинавських премій, окрім Нобелівської.

Тумас (Томас) Йоста Транстрьомер (швед. Tomas Gösta Tranströmer) народився 15 квітня 1931 р. у Стокгольмі. Мати працювала вчителькою у школі, батько був журналістом. Сім'я доволі рано розпалася, і Тумас став

© Я.Ю. Голобородько, 2012

Тумас ТРАНСТРЬОМЕР

жити з матір'ю. Він навчався у Південній латинській гімназії Стокгольма, влітку вони часто виїжджали до моря, у шхери, де на одному з островів Стокгольмського архіпелагу — Рунмарьо — мешкав його дід.

Тумас із надзвичайним інтересом вбирав у себе реалії та образи навколишнього життєпростору. У дитячі й підліткові роки його захоплення позначалися різноманітністю. Його приваблювали як віддалені території, так і ті вияви макросвіту, що були поруч. Тумасом рухала ще, безперечно, не усвідомлена, проте ініціативно виражена енергетика пошуку, пізнання. «Я мріяв стати дослідником, мандрівником. Нашими героями були Лівінгстон і Стенлі, взагалі люди такого кшталту. Завжди збирався в Африку й інші далекі країни», — розставляв він акценти у своїх давніших зацікавленнях. А поки далекі подорожі доводилося відкладати, він ретельно й завзято обстежував довкілля. Врешті, це теж були мандри, тільки близькодоступним світом. «Коли мені було одинадцять років, я дуже зацікавився колекціонуванням комах. Біологія для мене завжди була дуже важливою. Я збирав переважно жуків, у мене була велика колекція. Постійно блукав усюди із сачком у руках», — доповнював він опис власних ранньошкільних інтересів.

Формування своєї свідомості Тумас Транстрьомер співвідносить із загальною політичною атмосферою помежів'я 30–40-х рр. Смісл його висловлювань-спогадів недвозначно вказує, що, незважаючи на власний дитячо-підлітковий вік і відстороненість Швеції від воєнних подій, він гостро цікавився тодішніми «дорослими» соціодуховними проблемами. «Я виріс у часи Другої світової війни, і це для мене, безумовно, дуже важливий досвід. Швеція була нейтральною країною, але держави, що оточували її, були окуповані Німеччиною — Норвегія була окупована, Данія була окупована. Швеція була незалежною, проте водночас перебувала в ізоляції. Люди розділилися — одні були за німців, інші — за союзників. Напруга була дуже сильною, і в дитинстві я її постійно відчував», — згадував Транстрьомер свої враження від воєнного періоду. Його характеристики, як завжди, відзначалися фразовою ясністю, тяжінням до лаконічності, сконцентрованістю вербальних барв. Стилїстика називання фактів і процесів їхніми точними іменами продовжує своє оприявлення: «У нас були родичі, з якими ми були дуже близькі. Усі вони були дуже різко налаштовані проти Гітлера, і я був агресивним прихильником антинімецької коаліції. Узагалі я був у дитинстві таким маленьким професором, діти так не повинні себе поводити. Я весь час усім читав лекції — і стежив за війною по газетам дуже уважно».

Після гімназії Тумас Транстрьомер вступає до Стокгольмського університету, який закінчив у 1956 р., отримавши фах психолога. Паралельно він студіює інші гуманітарні сфери — літературу, історію, релігію. У 1960–1966 рр. працює психологом у колонії для неповнолітніх у місті Лінкьопінг, у 80-ті — в Інституті праці міста Вестерос, де консультує робітників, які одержали важкі травми на виробництві. Він цікавиться й захоплюється музикою, передусім фортепіанною, сам багато грає. За його словами, це розвивало в ньому чуття музикальної форми, що передається й віршам. У 1990 р. він переніс інсульт, що мав для нього важкі

наслідки — віднялася права частина тіла. Через це Тумас Транстрьомер навчився лівою рукою писати й виконувати музичні твори на роялі. Нині разом з дружиною Монікою він мешкає у Стокгольмі.

Літературною справою Транстрьомер ґрунтовно зайнявся у юнацькому віці. На початку 50-х рр. він виступав з віршами у шведських часописах. Спочатку відомість йому принесли переклади шведською мовою французьких сюрреалістів, серед яких був і Андре Бретон. Дебютна поетична збірка Тумаса Транстрьомера «17 dikter» («Сімнадцять віршів», 1954) одразу була помічена критиками. Через 4 роки вийшла друком наступна лірична книжка «Hemligheter på vägen» («Тайни на шляху», 1958). Ще дві збірки припали на 60-ті роки — «Den halvfärdiga himlen» («Незавершене небо», 1962) і «Klanger och spår» («Звуки й сліди», 1966). Найбільш плідним на поетичні збірки виявилися для нього 70-ті рр., коли були опубліковані книжки «Mörkerseende» («Той, хто бачить у темряві», 1970) «Stigar» («Стежки», 1973) «Östersjöar» («Східні озера», 1974), «Sanningsbarriären» («Бар'єр істини», 1978). Ще 2 збірки побачили світ наступного десятиліття — «Det vilda torget» («Пустельний майдан», 1983) і «För levande och döda» («Живим і мертвим», 1989). На початку XXI століття з'явилася нова збірка «Den stora gåtan» («Велика таїна», 2004). У 2011 р. було видрукувано антологію Тумаса Транстрьомера, куди увійшли його поезії 1954–2004 рр.

Книгографія Транстрьомера буде незавершеною, якщо до неї не додати книжку автобіографічної прози «Minnena ser mig» («Спогади дивляться на мене», 1993), збірку перекладів «Тлумачення» (1999), де представлено німецьку, угорську, британську й американську поезію, а також книжку «Air Mail» («Повітряна пошта», 2001), яка постала внаслідок багаторічних дружніх стосунків з американським поетом Робертом Блаєм, що перекладав його вірші англійською мовою, і до якої увійшло їхнє листування.

Поезія і книжки Тумаса Транстрьомера перекладені 60 мовами. Проте є сенс наголошувати не стільки на мовно-кількісному, скільки на мовно-якісному аспекті перекладання його віршів різними мовами, що підкреслює і сам поет. Художню успішність перекладів своїх поезій він умотивовує (і, до речі, зовсім небезпідставно) тим, що цим переймалися його колеги — люди, які живуть поетичним словом і проникливо відчують його єство. «Мені пощастило, мене перекладали поети, які трохи знали шведську, — коли йдеться про таку малу мову, це рідкісна річ, — розмірковує він. — Частіше опиняєшся в руках спеціаліста з мови, який або не відчуває поезії, або взагалі нею не цікавиться». Українською його перекладали й перекладають Дмитро Паличко, Юлія-Ванда Мусаковська, Лев Грицюк.

Власну поетичну діяльність Транстрьомер трактує в масштабі цілком концептуальних підходів. Для нього поезія — це контакт-ціннісна, а конкретніше — комунікативна альтернатива у стосунках із просторочасом і соціумом. З-поміж основних категорій його віршових текстів варто виділити насамперед простір, позначений як граничною деталізованістю, так і топонімічною абстрагованістю. Просторові реалії в його творах немовби відкривають дорогу до відчуття категорії часу і взаємин із ним. Соціумний інтер'єр у його текстах представлено не акцентовано, радше як тло, на якому складаються й розгортаються колізії життя. Художній зір Тумаса Транстрьомера спрямований на те, щоб виявляти такі деталі, обриси, ситуації, пов'язані з навколишньою дійсністю, які б давали змогу по-іншому дивитися на її сутність. «Поезія для мене — протилежність загальноприйнятим, звичним способам взаємодії з реальністю», — узагальнює він. Засадничі художні стратегії й образна поетична конкретика Транстрьомера спрямовані на встановлення індивідуальних зв'язків із дійсністю-реальністю, на облаштування таких відносин із нею, що не заряджені протестними інтонаціями, проте водночас зорво й рельєфно

виражають іншість, окремість (не особливність, а саме так: окремість) поетового просування до неквапливого й різнозорового прочитання того, що позначають розмитими поняттями «дійсність»/«реальність».

Основна художня форма, яку практикує і розроблює Транстрьомер, — це вірш у прозі. Саме так, не стільки верлібр — скільки вірш у прозовій інтерпретації, прозовому обрамленні, можливо, навіть так — вірш, формально стилізований під прозу. Себто такий, що оприявнює ресурси своєї внутрішньої свободи, лімітовані лише задумом і вербальним вибором митця. Така форма являє собою поетично-прозову структуру, наділену цілісністю й органічністю. У цих характеристиках провідна й визначальна (навіть структурно, на рівні розташування термінологічних понять) номінація — вірш, поетичне начало. «Вірші у прозі — давня європейська традиція, особливо відчутна у Франції, — розмірковує Тумас Транстрьомер. — Коли наприкінці сорокових років я почав писати, то прочитав книжку, що виявилася для мене дуже важливою — «Дев'ятнадцять сучасних французьких поетів». Там було багато віршів у прозі — Рене Шара, Еліаде, Реверді... Виявилось, що цей жанр для мене — абсолютно природний».

Цілком умотивовано те, що віршові форми Транстрьомера в оригінальному виконанні позбавлені рими. Якщо б вірші у прозі були заримовані, то це б виглядало як стратегічне руйнування жанру. Й тоді існування самого жанрового канону було б піддано сумніву: який же це «вірш у прозі», коли від прози в ньому мало що залишається? Проте в окремих перекладах вірші Тумаса Транстрьомера подано й потрактовано в римований спосіб (ідеться про експериментальну практику російського поета й перекладача Іллі Кутіка). Викладаючи «ланцюжки» свого руху до відчуття-усвідомлення тонкощів цієї поезії, він не міг не звернутися до проблеми відмови від римування в європейській художній культурі, виокремивши аргументи суто естетичні, точніше, естетико-семантичні. «Я почав

перекладати Томаса Транстрьомера (хоча він погоджується, що більш точною — відповідно до шведської фонетики — є все-таки форма «Тумас», але продовжує послугуватися варіантом імені, поширеним у російській перекладацькій традиції раніше — Я.Г.) у минулому столітті — в 1990 р. Перекладати почав так: з роздумів, — розповідає Ілля Кутік. — Зі шведською поезією (тоді вже) був я, взагалі, непогано знайомий. Так, не римують вони. А хто у Європі римуює (нині)?! Рима у європейській поезії — єсть каламбур або електрогітара (під/для неї — і римують!). Рима єсть несерйозність (перша ознака оної), реєстр зниження (смыслу)». Окрім тези про риму й римування як причетність до нижчих ліг поетичного чемпіонату, Ілля Кутік, який нині мешкає в Чикаго і вірші якого перекладають у світі різними мовами, висловлює ще одну цікаву (для української поетичної практики) думку — про ідентифікацію «європейськості» поезії через тест на відсутність/наявність римування. «Неможливо зараз у Швеції писати кінцевими римами, — стверджує він, — це й не прийнято, бо вважається, що інакше шведська поезія не вписується, а, точніше, не вписалася б у європейський контекст». Обґрунтовуючи своє рішення «заримувати» Транстрьомера, він пояснює це прагненням зробити його «своїм», ментально близьким російській поезії, що трималася й нерідко продовжує триматися на римованій партитурі мислення.

Поезія Тумаса Транстрьомера зосереджена на виявленні й оприявленні недостатньо «прописаних» граней і якостей реальності. Серед життєво-буттєвих форм у його віршах чимало чуттєво доступних і семантично прозорих, проте поруч із ними акуратно виготовуються й ейдоси (формообрази) з концептуально невизначеною семантикою. Чіткість поетичного зображення межує з майже акварельною розмитістю. Смыслові категорії не мають бути нівельовані безнадійною одновимірністю і спокусливою доступністю. Між конкретними реаліями і метафорикою в поезії Транстрьомера завжди відчувається

й простежується місток, виникає відчуття, що погляд поета мандрує поміж концептами реалій та сув'язю тропів. Ці мандри провокують думку, що достеменно реальність ніколи не може бути завершеною, позаяк якщо це трапиться, вона застигне, замре, прохолодне, укриється кригою, автоматично перетворившись на нерухливу змертвілу ірреальність.

Вірші у прозі Тумаса Транстрьомера розширюють зорово-мисленнєві уявлення про реальність, принаймні трансформують ту, що існує у текстових координатах. У цій реальності поряд з абсолютно земними законами спроможні діяти альтернативні: скажімо, може спрацьовувати «закон гравітації навпаки», як у поезії «Місце в лісі». Це коли «будинок тримається якорем за небо, щоб не впасти, і падатиме вгору» (переклад Дмитра Павличка). Або цілком може не лише відбуватися, але й спостерігатися процес, що доцільно схарактеризувати не інакше, як настання смерті часу чи то особисте свідчення про смертність часу. Це уможлиблюється в текстовій ситуації, коли «ми стояли під деревом і відчували, що час провалюється і зникає» («Дзвін», переклад Дмитра Павличка). Мислення Тумаса Транстрьомера не потребує повного й усебічного спростування законів і явищ земного життєпростору, воно спроможне цілком природно уживатися із земними порядками. Однак стратегічно воно спрямоване на виявлення знаків і ресурсів існування альтернативного простору, що дає змогу подивитися крізь складнішу оптику на форми існування людини й тремкий парадоксальний макрокосм, у якому це існування відбувається.

Тихі кімнати.

Меблі, готові до злету, в місячній сяйві стоять.

Обережно себе покидаю,

Іду крізь ліс незаряджених стрільб.

(«Postludium»),

переклад Дмитра Павличка

За поетичною концепцією Транстрьомера, реальністю є все те, що можливо хоча б гіпотетично, а ейдоси реальності якщо не залежать від слова, то принаймні можуть бути

намічені, окреслені в ньому, що вже уможлиблює їхнє побутування. Як це не парадоксально, але присутність «контргравітаційних» вимірів і «безчасових» станів, одне слово, сформованого і докладно виписаного альтер-простору підсилює відчуття довіри до того, що відбувається у просторі віршів, позаяк довіра виникає передовсім там, де є рух до нової якості мислення та дії.

Транстрьомерові поезії досить подібні до колажу. Вони завершені настільки, щоб інтонувати виразним образним звучанням, і водночас не завершені рівно настільки, щоб цим натякати на можливість вербально-візійної перспективи. З-поміж прийомів утворення цієї перспективи виділяється сегментування тіла вірша. Тумас Транстрьомер складає тіло вірша з сегментів (міні- або мікроструктур), що на перший погляд можуть видаватися не надто дотичними, поєднаними за принципом примхливого й подекуди спорадичного зведення, зіткнення, проте саме це відчутно розмикає предметно-образний простір, вказуючи на його тяжіння до безкінечності. «Типовий для мене спосіб писати — особливо коли йдеться про довгі вірші — збирати їх із фрагментів, що сповзаються в одне місце, немов мурашки до мурашника, куди несуть свої нотатки і спостереження, — рефлексує Транстрьомер. — Насправді аналогія не зовсім влучна, оскільки в мурашнику все знадобиться, а у вірші — не обов'язково». Він сегментує вірш не тільки структурно, але й на рівні нарації, не затискуючи оповідний голос в одному річищі, а навпаки, даючи змогу йому вільно вібрувати різними супутніми або додатковими тембрами.

У його віршах у прозі нерідко присутній «я»-персонаж. Він не прагне перебрати на себе роль структурного й смислового центру вірша. Він відводить собі місце неподалік від обсервованих і зображених реалій, можливо, зовсім близько, поруч з ними, але не більше. Для Транстрьомерового «я»-персонажа присутнє не те, що відбувається в ньому самому або замкнено на його «я»-відчуттях і «я»-реакціях, а те, як відбувається дотик до того, що знаходиться довкола людини та її життя,

і як прочитується все те, що супроводжує людину на її дорозі. Власне, «я»-персонаж здійснює своє, особистісне прочитання тієї стримано азартної строкатості й сумлінно невпорядкованої розмаїтості буттєвих знаків, що надсилає йому Шлях.

Вірші Тумаса Транстрьомера вельми поцінував Іосиф Бродський, лауреат Нобелівської премії з літератури 1987 р. Більш того, він визнавав творче значення Транстрьомера для власної поетичної культури і навіть говорив про його вплив на себе. Вони познайомилися в 70-х роках, Бродський близько приятелював із ним, перекладав його вірші російською, з інтересом знайомився з його перекладами, виконаними іншими поетами, і вважав Транстрьомера найбільшим поетом кінця ХХ ст. У 1994 р. на шведському острові Готланд відбувся поетичний форум «Фестиваль Тумаса Транстрьомера і його друзів», на який приїхало чимало гостей. Запрошували й Іосифа Бродського, проте йому завадило погіршення стану здоров'я (перенісши у 70-ті два інфаркти, в останні роки життя він важко хворів на серце). У Бродського є вірші «Томасу Транстремеру» й «Томас Транстремер за роялем», датовані 1993 р. З манерою шведського поета їх споріднює тяжіння до гіперметафорики. Якщо у Транстрьомера заряджені насиченою, концентрованою тональністю метафоричні згустки, то

у Бродського — оздоблені «проепічними» акцентами метафоричні малюнки.

Тримаючись рефлексійної стратегії називати речі їхніми якнайвлучнішими іменами, Тумас Транстрьомер аналітично й виважено розглядав внутрішні складнощі, пов'язані з літературною справою, які йому та його колегам-поетам доводилося переживати і долати. Серед цих складнощів — особистісні відчуття митця і зовнішнє сприйняття його роботи. «Проблема письменницьких занять у тому, що ти виносиш щось із середини назовні, — говорить він. — Але водночас усе висловлене в тексті має бути зрозумілим читачеві, який ставиться до цього тексту зовсім інакше, дивиться на нього холодним поглядом і не відчуває ніякого натхнення. Для молодого поета це певний шок, оскільки спочатку видається, що усі так само натхненні, як ти сам». Транстрьомеру вдалося проживати у своїх віршових текстах таке життя, щоб те, що він виносив «із середини назовні», ставало не лише «зрозумілим читачеві», а й суголосним і близьким йому. Саме тому 6 жовтня 2011 р. відбулася подія, на яку в поетичному й літературному соціумі доволі давно очікували, — було оголошено про присудження Нобелівської премії Тумасу Транстрьомеру «за те, що його короткі, напівпрозорі образи дають нам оновлений погляд на реальність».